

Lorestan University

Epistemological Foundations of Religious Understanding in the Thought of Ayatollah Javadi Amoli: Reconstructing the Relationship between Reason, the Quran, and the Sunnah

Majid Moaiedi

Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Lorestan, Khorramabad, Iran. Email: moayedim@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 01 November 2025
Received in revised form 01 February 2026
Accepted 04 March 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:

Religious Understanding,
Religious Epistemology,
Reason,
Qur'an,
Sunnah,
Javadi Amoli

ABSTRACT

Objective: To elucidate the possibility and mechanism of achieving a valid and relatively stable understanding of religion within the thought of Ayatollah Javadi Amoli, focusing on responding to challenges posed by relativistic theories and contemporary hermeneutic readings that regard religious knowledge as merely historical and subject to the interpreter's subjective horizon. In this regard, the study aims to re-examine the relationship between the "stability of the text" and the "evolution of understanding" to provide an epistemological and realistic model.

Method: This research employs a "descriptive-analytical" approach, drawing upon the study and analysis of Ayatollah Javadi Amoli's written works to reconstruct his system of religious knowledge across three levels: the "possibility of stable understanding," the "status of sources (Reason, Quran, and Sunnah)," and the "interaction between Reason and Revelation (Aql and Naql)." Furthermore, it attempts to evaluate the internal coherence of this intellectual macro-project in facing emergent doubts by extracting his inferential rules.

Results: In this school of thought, understanding religion is a "graded" (tashkiki), methodical process based on the interaction between valid Reason and valid Revelation. Within this framework, Reason serves not only a "key-like" (miftahi) role but also possesses "lamp-like" (misbahi) and "evaluative" (mi'yari) functions; when it yields certainty (yaqin), it attains a foundational source status in the geometry of religious knowledge. Additionally, the Quran is recognized as an "independent authority" and the ultimate criterion for assessing other sources, while the Sunnah plays an explanatory and complementary role in the light of the Quran and Reason. The outcome of this synergy is the attainment of disciplined knowledge that prevents the personalization of understanding and replaces modern subjectivism with "Revelatory Rationality."

Conclusion: By providing a problem-oriented formulation of the theory of religious understanding in Javadi Amoli's thought, this research demonstrates that this model possesses a high capacity to transcend the deadlocks of relativism. It avoids both epistemological stagnation and lack of discipline, resting instead on a precise balance between revelatory sources and rational demonstrations. Consequently, the aforementioned theory can serve as an efficient platform for constructive dialogue between Islamic heritage and the intellectual needs of the contemporary world.

Cite this article: Moaiedi, M. (2026). Epistemological Foundations of Religious Understanding in the Thought of Ayatollah Javadi Amoli: Reconstructing the Relationship between Reason, the Quran, and the Sunnah. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-17. <https://doi.org/10.22034/api.2026.736030>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.736030>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

The problem of the valid understanding of religion transcends mere abstract deliberation; it is inextricably linked to the trajectory of social, jurisprudential, and ethical spheres. Indeed, the absence of objective criteria and epistemic stability in this domain destabilizes both scholarly discourse and religious policymaking. In this context, the thought of Ayatollah Javadi Amoli proposes a 'middle path' that simultaneously emphasizes epistemic realism the possibility of attaining objective truth and acknowledges the inherent dynamism of Ijtihad and the various levels of understanding. By doing so, he rejects both extreme relativism and intellectual rigidity, offering a coherent response to contemporary hermeneutic challenges. Unlike previous fragmented approaches, this perspective reconstructs subjects such as the authority of reason, the validity of Tradition (Sunnah), and the gradations of Quranic interpretation not as isolated topics, but as interconnected components of a unified system. Within this framework, the harmonious interaction between reason (aql) and revelation (naql) facilitates a methodical and sustainable religious knowledge capable of addressing emergent contemporary issues.

Method

This research employs a "descriptive-analytical" approach, drawing upon the study and analysis of Ayatollah Javadi Amoli's written works to reconstruct his system of religious knowledge across three levels: the "possibility of stable understanding," the "status of sources (Reason, Quran, and Sunnah)," and the "interaction between Reason and Revelation (Aql and Naql)." Furthermore, it attempts to evaluate the internal coherence of this intellectual macro-project in facing emergent doubts by extracting his inferential rules.

Results

In this school of thought, understanding religion is a "graded" (tashkiki), methodical process based on the interaction between valid Reason and valid Revelation. Within this framework, Reason serves not only a "key-like" (miftahi) role but also possesses "lamp-like" (misbahi) and "evaluative" (mi'yari) functions; when it yields certainty (yaqin), it attains a foundational source status in the geometry of religious knowledge. Additionally, the Quran is recognized as an "independent authority" and the ultimate criterion for assessing other sources, while the Sunnah plays an explanatory and complementary role in the light of the Quran and Reason. The outcome of this synergy is the attainment of disciplined knowledge that prevents the personalization of understanding and replaces modern subjectivism with "Revelatory Rationality."

Conclusion

Based on the preceding discussions, Ayatollah Javadi Amoli's theory of religious understanding should not be viewed as a fragmented collection of discourses on reason, the Quran, and Tradition; rather, it is explicable as a coherent, multi tiered framework. Within this framework, the possibility of attaining relatively stable religious knowledge is first established

through a critique of epistemic relativism and the elucidation of the immateriality (*tajarrud*) and gradations of perception. This demonstrates that variations in the levels of understanding do not negate the realistic nature of valid religious knowledge. Subsequently, the sources of religious cognition namely reason (*aql*), the Quran, and Tradition (*Sunnah*) are analyzed in terms of their validity and scope. This is followed by an explanation of how these sources interact in the processes of interpretation, *Ijtihad*, and the resolution of apparent contradictions. Consequently, in this view, religious understanding neither lapses into unstructured relativism nor remains confined within static traditionalism (*naql gara'i*). Instead, it proposes a 'middle path' that utilizes the capacities of reason and human sciences to address emerging contemporary issues, while ensuring that such engagement remains anchored within the fixed principles and authoritative sources of religion.

In this intellectual system, the distinction between 'knowledge concerning the Sharia' and 'knowledge derived from the Sharia' plays a pivotal role. The former pertains to the fixed universal principles of religion, which possess stability and the potential for certainty (*yaqin*), while the latter involves jurisprudential deductions and applications to changing subjects, which are dynamic yet bound by the criteria of authoritative methodology. Furthermore, reason occupies a fundamental position in the geometry of religious knowledge; it is not merely a 'key' (*miftah*) to religion but also a 'lamp' (*misbah*) and, in certain instances, a criterion for understanding, although 'rational self-sufficiency' is rejected in favor of the necessity of revelation in matters of worship (*ta'abbudi*). Within this framework, the Quran serves as the independent authority and the criterion for evaluating other sources, Tradition acts as the clarifier and complement to Quranic understanding, and reason functions as the tool for comprehension, evaluating evidence, and resolving apparent conflicts. Thus, valid religious understanding emerges from the synergetic interaction of these three authoritative sources.

Accordingly, Javadi Amoli's theory provides a problem-centered paradigm for religious understanding. By critiquing relativism, establishing the source authority of both reason and revelation, and resolving apparent contradictions, it defends the possibility of a valid and methodical understanding of religion. Such a model provides a foundation for bridging the gap between fixed principles and the dynamism of religious understanding in contemporary discourses on Islamic human sciences, state jurisprudence, and emergent modern issues. Concepts such as the immateriality of perception, the authority of reason, the gradations of Quranic understanding, the validity of Tradition, the relationship between science and religion, and the resolution of conflict between reason and revelation are reinterpreted through a unifying logic: the defense of valid religious understanding. Therefore, an analysis of Ayatollah Javadi Amoli's thought attains its true significance and coherence only when these concepts are examined in relation to the central problem of the possibility of understanding religion. This approach indicates that the present research transcends a mere compilation of views, striving instead to reconstruct an integrated theory of religious understanding and its application to modern challenges.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

مبانی معرفت‌شناختی فهم دین در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی؛ بازسازی نسبت عقل، قرآن و سنت

مجید مویدی

استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: moayedi.m@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: تبیین امکان و سازوکار دستیابی به فهم معتبر و نسبتاً ثابت از دین در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، با تمرکز بر پاسخ به چالش‌های ناشی از نظریه‌های نسبی‌گرایانه و قرائت‌های هرمنوتیکی معاصر که معرفت دینی را امری صرفاً تاریخی و تابع افق ذهنی مفسر می‌دانند؛ در این راستا، بازخوانی نسبت میان «ثبات متن» و «تحول فهم» برای ارائه الگویی معرفت‌شناختی و واقع‌نما مدنظر است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	روش پژوهش: این پژوهش با رویکردی «توصیفی - تحلیلی» و با تکیه بر مطالعه و واکاوی آثار مکتوب آیت‌الله جوادی آملی انجام شده است تا منظومه معرفت دینی ایشان را در سه سطح «امکان فهم ثابت»، «جایگاه منابع (عقل، قرآن و سنت)» و «تعامل عقل و نقل» بازسازی نماید؛ همچنین تلاش شده است تا با استخراج قواعد استنباطی ایشان، انسجام درونی این کلان‌پروژه فکری در مواجهه با شبهات نوپدید ارزیابی گردد.
کلیدواژه‌ها: فهم دین، معرفت دینی، عقل، قرآن، سنت، آیت‌الله جوادی آملی	یافته‌ها: فهم دین در این اندیشه، فرآیندی تشکیکی، روشمند و مبتنی بر تعامل عقل معتبر و نقل معتبر است. عقل در این چارچوب علاوه بر نقش «مقتاحی»، واجد نقش «مصباحی» و «معیاری» بوده و در صورت افاده یقین، جایگاهی منبعی در هندسه معرفت دینی می‌یابد. همچنین، قرآن به عنوان «حجت مستقل» و معیار نهایی سنجش سایر منابع شناخته می‌شود و سنت در پرتو قرآن و عقل، نقش تبیینی و تکمیلی ایفا می‌کند؛ برآیند این هم‌افزایی، نیل به معرفتی ضابطه‌مند است که از شخصی‌شدگی فهم جلوگیری کرده و عقلانیت وحیانی را جایگزین سوژه‌محوری مدرن می‌سازد.
	نتیجه‌گیری: این پژوهش با صورت‌بندی مسئله‌محور نظریه فهم دین در اندیشه جوادی آملی، نشان می‌دهد که این الگو ظرفیت بالایی برای عبور از بن‌بست‌های نسبت‌گرایی دارد؛ چرا که نه دچار ایستایی معرفتی است و نه بی‌ضابطگی، بلکه بر توازنی دقیق میان منابع وحیانی و براهین عقلی استوار است؛ از این رو، نظریه مذکور می‌تواند به عنوان بستری کارآمد برای گفتگوی سازنده میان تراث اسلامی و نیازهای فکری جهان معاصر مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

استناد: مویدی، مجید. (۱۴۰۵). مبانی معرفت‌شناختی فهم دین در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی؛ بازسازی نسبت عقل، قرآن و سنت. *پژوهش‌های نوین در مطالعات*

علوم انسانی اسلامی، ۵(۹)، ۱-۱۷. <https://doi.org/10.22034/api.2026.736030>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.736030>

© نویسنده

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

افزون بر این، مسئله فهم دین در این پژوهش تنها یک بحث نظری و انتزاعی نیست، بلکه با امکان کاربرست دین در عرصه های اجتماعی و علمی پیوند دارد. اگر فهم دین فاقد معیار و ثبات باشد، فقه، اخلاق، سیاست گذاری دینی و حتی گفت و گوی میان حوزه و دانشگاه بر مبنایی متزلزل قرار می گیرد. از این رو، ضرورت بحث در این است که نشان دهد آیت الله جوادی آملی چگونه میان واقع گرایی معرفتی و پویایی اجتهاد جمع می کند. در این چارچوب، مقاله حاضر صرفاً به گزارش دیدگاه های ایشان نمی پردازد، بلکه می کوشد نسبت درونی مباحثی مانند مجرد ادراک، حجیت عقل، مراتب فهم قرآن، اعتبار سنت و نسبت علوم با دین را در قالب یک منظومه واحد بازسازی کند.

از جهت پیشینه، بسیاری از پژوهش ها به صورت جداگانه به نقش عقل، علم دینی، تفسیر قرآن یا نسبت عقل و نقل در آثار آیت الله جوادی آملی پرداخته اند؛ اما کمتر پژوهشی این مباحث را ذیل مسئله واحد «امکان فهم معتبر دین» سامان داده است. اهمیت این صورت بندی در آن است که روشن می کند بحث از عقل، قرآن و سنت، سه بحث مستقل و پراکنده نیست، بلکه هر یک حلقه ای از پاسخ به مسئله اصلی مقاله است. بنابراین نوآوری این پژوهش در افزودن یک گزاره تاریخی تازه نیست، بلکه در بازسازی مسئله محور و منسجم دستگاه معرفت دینی ایشان است؛ به گونه ای که بتواند به نقدهای نسبی گرایانه و هرمنوتیکی معاصر پاسخ دهد.

پرسش از امکان و روش فهم دین، از بنیادی ترین مسائل معرفت شناسی دینی و از پیش فرض های اصلی هرگونه سخن گفتن از دین در حوزه اعتقاد، اخلاق، فقه و علوم انسانی اسلامی است. اگر فهم دین امری کاملاً نسبی، تاریخی و تابع شرایط روانی و اجتماعی مفسر باشد، دیگر نمی توان از معرفت دینی معتبر، حجیت فهم دینی یا امکان استناد روشمند به دین سخن گفت. در مقابل، اگر فهم دین امری کاملاً بسته و بی نیاز از تحول معرفتی انسان تلقی شود، باب اجتهاد، تفسیر و پاسخ گویی دین به مسائل نوپدید مسدود خواهد شد. مسئله اصلی این مقاله، تبیین راه میانه ای است که آیت الله جوادی آملی در برابر این دو افراط و تفریط ارائه می کند: راهی که از یک سو بر واقع نمایی و امکان معرفت معتبر دینی تأکید دارد و از سوی دیگر، مراتب فهم، پویایی اجتهاد و نقش عقل در فهم دین را می پذیرد.

مسئله محوری پژوهش آن است که در دستگاه فکری آیت الله جوادی آملی، فهم معتبر دین چگونه ممکن می شود و نسبت عقل، قرآن و سنت در این فرایند چگونه تبیین می گردد. برای پاسخ به این مسئله، چهار پرسش فرعی دنبال می شود: نخست، آیا نسبت معرفت دینی با مبانی معرفت شناختی ایشان سازگار است؟ دوم، منابع معتبر فهم دین کدام اند و عقل در میان آن ها چه جایگاهی دارد؟ سوم، قرآن و سنت چگونه در منظومه فهم دین نقش آفرینی می کنند؟ چهارم، در صورت بروز تعارض ظاهری میان عقل و نقل، معیار حل تعارض چیست؟ پاسخ به این پرسش ها نشان می دهد که نظریه جوادی آملی، مجموعه ای پراکنده از مباحث عقل، نقل، تفسیر و سنت نیست، بلکه می توان آن را به صورت یک الگوی منسجم برای فهم دین بازسازی کرد.

روش پژوهش در این مقاله، توصیفی - تحلیلی است. در بخش توصیفی، دیدگاه های آیت الله جوادی آملی بر پایه آثار اصلی ایشان، به ویژه شریعت در آئینه معرفت، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قرآن در قرآن، تسنیم، دین شناسی و وحی و نبوت گزارش می شود. در بخش تحلیلی، این دیدگاه ها در نسبت با مسئله اصلی مقاله، یعنی امکان فهم معتبر دین، بازسازی و ارزیابی می شوند. نوآوری مقاله در آن است که به جای گردآوری موضوعی عبارات پراکنده، نظریه فهم دین در اندیشه جوادی آملی را بر محور سه گانه «امکان معرفت ثابت»، «منبعیت عقل و نقل» و «تعامل عقل و قرآن و سنت» صورت بندی می کند. در نتیجه، بحث از نسبت، عقل، قرآن، سنت، علم دینی و تعارض عقل و نقل، همگی در خدمت پاسخ به یک مسئله واحد قرار می گیرند.

امکان فهم دین و نقد نسبیت معرفت دینی

نکته مهم در تحلیل دیدگاه جوادی آملی آن است که ایشان میان «تحول فهم» و «نسبیت حقیقت» تمایز می‌گذارد. تحول فهم، به معنای رشد ظرفیت علمی و اجتهادی انسان در فهم بهتر متن و واقع است؛ اما نسبیت حقیقت، به معنای نفی معیار عینی برای داوری میان فهم‌هاست. در دستگاه فکری ایشان، تحول نخست پذیرفته می‌شود و حتی لازمه پویایی اجتهاد است، اما دومی مردود است؛ زیرا اگر هیچ معیاری برای ترجیح فهم درست بر نادرست وجود نداشته باشد، خود نظریه نسبیت نیز از اعتبار ساقط می‌شود. بر همین اساس، اختلاف فهم‌ها در حوزه دین، به جای آنکه دلیل بر بی‌اعتباری فهم دینی باشد، نشانه نیاز به روش، معیار و منابع معتبر است.

از این منظر، تمایز میان فهم درباره شریعت و فهم از شریعت، تنها یک تقسیم اصطلاحی نیست، بلکه کلید حل مسئله مقاله است. فهم درباره شریعت، به پرسش از حقانیت، ضرورت و کمال دین پاسخ می‌دهد و بدون آن، اصل رجوع به دین توجیه نمی‌شود. فهم از شریعت، ناظر به مرحله پسینی است؛ یعنی پس از پذیرش اصل دین، انسان باید معارف و احکام آن را از منابع معتبر استنباط کند. بنابراین، اگر در مرحله دوم اختلاف یا تحول رخ دهد، نباید آن را به اصل حقانیت دین تعمیم داد. این تفکیک، امکان دفاع از ثبات اصول دین را در کنار پذیرش پویایی فهم اجتهادی فراهم می‌کند.

نخستین گام در تبیین نظریه فهم دین، پاسخ به این پرسش است که آیا انسان اساساً می‌تواند به فهمی مطابق با واقع از دین دست یابد یا همه فهم‌ها در نهایت نسبی و غیرقابل داوری‌اند. نسبیت مورد بحث در اینجا، نسبیت مطلق واقعیت نیست، بلکه نسبیت معرفت انسانی است؛ یعنی این ادعا که اگرچه ممکن است واقعیتی ثابت وجود داشته باشد، ذهن انسان هیچ‌گاه آن را آن‌گونه که هست در نمی‌یابد و هر شناختی تابع شرایط تاریخی، فرهنگی و روانی شناسنده است. اگر این نظریه در حوزه دین پذیرفته شود، نتیجه آن نفی امکان معرفت دینی ثابت و تبدیل دین به مجموعه‌ای از قرائت‌های برابر و غیرقابل ترجیح خواهد بود.

آیت‌الله جوادی آملی با این تقریر از نسبیت مخالف است. نقد ایشان بر نسبیت، پیش از هر چیز، ناظر به خودی‌رانگری این نظریه است. اگر گفته شود هیچ معرفت ثابت و یقینی وجود ندارد، خود این گزاره یا یقینی است یا نیست. اگر یقینی باشد، دست کم یک معرفت یقینی پذیرفته شده و ادعای نسبیت مطلق نقض می‌شود؛ و اگر یقینی نباشد، نمی‌تواند مبنای نفی معرفت یقینی قرار گیرد. بر این اساس، امکان اثبات برخی علوم ثابت، هرچند به صورت موجه جزئی، برای ابطال نسبیت مطلق کافی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۵۱-۴۵۳).

مبنای عمیق‌تر ایشان در نقد نسبیت، مجرد ادراک انسانی است. از نظر وی، علم و فهم از سنخ وجودند و وجود علمی، هرچند دارای شدت و ضعف است، در ذات خود مادی و دستخوش دگرگونی‌های کمی و کیفی مادیت نیست. بدین معنا، تفاوت مراتب فهم به معنای نسبیت حقیقت نیست، بلکه نشان‌دهنده تشکیکی بودن معرفت است. انسان‌ها به میزان ظرفیت وجودی، طهارت باطنی و قوت مقدمات علمی خویش به مراتب مختلفی از فهم می‌رسند؛ اما همین تفاوت مراتب، نافی واقع‌نمایی معرفت معتبر نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۵۹-۳۴۳؛ همو، ۱۳۸۸: ۴۵۶-۴۵۷).

در حوزه فهم دین، جوادی آملی میان «فهم درباره شریعت» و «فهم از شریعت» تمایز می‌گذارد. فهم درباره شریعت، ناظر به اصول و کلیات ثابت دین، مانند حقانیت وحی، ضرورت هدایت، کمال دین و اصالت شریعت است. این ساحت از فهم، در صورت ابتنا بر برهان معتبر، می‌تواند ثابت و واقع‌نما باشد. اما فهم از شریعت، ناظر به استنباط احکام، تحلیل مضامین و تطبیق قواعد کلی بر مصادیق متغیر است. در این قلمرو، تحول فهم و اختلاف اجتهاد ممکن است، اما این تحول به معنای تغییر حقیقت دین نیست؛ بلکه ناشی از تغییر موضوعات، مصادیق و شرایط تطبیق است (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۷۵-۶۷).

یکی از پیامدهای مهم این تفکیک آن است که می‌توان میان ثبات دین و پویایی اجتهاد جمع کرد. اگر هر تغییری در فهم فقیه یا مفسر به تغییر دین تعبیر شود، باب معرفت ثابت بسته خواهد شد؛ و اگر هر فهم تاریخی و اجتهادی مقدس و نقدناپذیر تلقی شود، راه اصلاح خطاها بسته می‌شود. از نظر جوادی آملی، فهم معتبر دین زمانی شکل می‌گیرد که منابع

معتبر، روش صحیح و معیارهای حجیت رعایت شوند. بنابراین، خطاپذیری برخی فهم‌ها دلیل بر نسبیّت همه فهم‌های دینی نیست و اختلاف اجتهاد، نفی‌کننده امکان دسترسی به فهم معتبر نخواهد بود.

ترابط علوم و مسئله ثبات معرفت دینی

در پرتو این تحلیل، ترابط علوم نه تهدیدی برای ثبات معرفت دینی است و نه مجوزی برای بی‌اعتنایی به علوم بشری. علوم تجربی و انسانی، در سطح موضوع‌شناسی، مصداق‌شناسی و شناخت شرایط اجتماعی می‌توانند در فهم دین اثرگذار باشند؛ برای مثال، فهم موضوعاتی مانند محیط زیست، رسانه، اقتصاد، خانواده یا زیست‌فناوری بدون داده‌های علمی ممکن نیست. اما این اثرگذاری به معنای وابسته شدن اصول دین به نظریه‌های ناپایدار علمی نیست. جوادی آملی با تفکیک میان اصل حکم و تشخیص موضوع، راهی برای بهره‌گیری از دانش‌های جدید بدون فروغلتیدن در نسبیّت معرفت دینی فراهم می‌کند.

این تحلیل همچنین نشان می‌دهد که اسلامی بودن علوم در اندیشه او، یک برچسب بیرونی یا صرفاً ایدئولوژیک نیست. علم‌هنگامی در افق دینی قرار می‌گیرد که از یک سو روش معتبر خود را حفظ کند و از سوی دیگر، موضوع خود را بریده از مبدأ و غایت الهی نبیند. بنابراین اسلامی‌سازی علوم به معنای کنار گذاشتن تجربه، آزمایش یا روش‌های تخصصی علوم نیست، بلکه به معنای تکمیل افق معرفتی آن‌هاست. عقل تجربی چگونگی پدیده‌ها را می‌شناسد و عقل تجربیدی نسبت آن‌ها را با مبدأ، غایت و حکمت هستی تبیین می‌کند. این همکاری، علم را از تقلیل‌گرایی سکولار به سوی تفسیر توحیدی سوق می‌دهد.

یکی از صورت‌های جدید تردید در ثبات معرفت دینی، استناد به ترابط علوم است. بر اساس این تقریر، چون علوم انسانی، تجربی و فلسفی با یکدیگر ارتباط دارند، هر تحول در علوم بشری می‌تواند فهم دین را نیز دگرگون سازد. اگر این ادعا به صورت مطلق پذیرفته شود، معرفت دینی همواره تابع نظریه‌های متغیر علوم خواهد بود و هیچ ثباتی نخواهد داشت. آیت‌الله جوادی آملی این نتیجه را نمی‌پذیرد و میان تأثیر مشروع علوم در موضوع‌شناسی و تأثیر بی‌ضابطه آن‌ها در اصول دین تفکیک می‌کند.

از نظر ایشان، معیار دینی یا غیردینی بودن علم صرفاً موضوع ظاهری آن نیست. اگر جهان فعل خداوند است، شناخت معتبر جهان نیز می‌تواند در منظومه معرفت دینی قرار گیرد؛ زیرا علم تجربی در صورت وصول به یقین یا اطمینان عقلایی، کاشف از فعل خداوند است، همان‌گونه که نقل معتبر کاشف از قول خداوند است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۶). با این حال، این سخن به معنای آن نیست که هر فرضیه علمی، به محض طرح، بتواند اصول ثابت دین را دگرگون سازد. علوم تجربی و انسانی، هنگامی در فهم دین نقش دارند که در شناخت موضوعات، مصداقی و شرایط تحقق حکم، به معرفت معتبر برسند؛ نه آنکه اصول بنیادین توحید، نبوت، معاد و کلیات شریعت را تابع فرضیه‌های متغیر کنند.

بر همین مبنا، نظریه اسلامی بودن علوم نیز در اندیشه جوادی آملی صرفاً بر پذیرش عقل به عنوان منبع دین استوار نیست، بلکه بر هستی‌شناسی توحیدی مبتنی است. جهان طبیعت و انسان مستقل از خداوند نیستند، بلکه آیات و افعال الهی‌اند. علم سکولار، پدیده‌ها را بدون توجه به مبدأ فاعلی و غایت نهایی مطالعه می‌کند؛ اما علم دینی، همان پدیده‌ها را در نسبت با خالق، حکمت و غایت هستی تحلیل می‌نماید. از این جهت، علوم تجربی اگر به معرفت معتبر برسند، می‌توانند در هندسه معرفت دینی حضور داشته باشند، بی‌آنکه روش تجربی با نقل دینی جایگزین شود.

جوادی آملی برای تبیین این نکته از همکاری عقل تجربی و عقل تجربیدی سخن می‌گوید. عقل تجربی با مشاهده، آزمایش و تحلیل روابط پدیده‌ها سروکار دارد و سیر افقی شناخت را سامان می‌دهد؛ یعنی گذشته، حال، آینده، آثار و روابط پدیده‌ها را بررسی می‌کند. عقل تجربیدی از سطح تجربه فراتر می‌رود و درباره مبدأ، غایت، حکمت و نسبت پدیده‌ها با نظام هستی داور می‌کند. همکاری این دو مرتبه از عقل، علوم را از سطح صرفاً توصیفی و مادی فراتر می‌برد و در افق توحیدی قرار می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۱۷؛ موحد، ۱۳۹۵: ۴۹-۷۷). در صورت تعارض ظاهری نیز یا داده تجربی هنوز فرضیه‌ای

ناپایدار است، یا تحلیل فلسفی به خطا رفته است؛ زیرا عقل تجربی معتبر و عقل تجریدی برهانی از واقع واحد حکایت می‌کنند.

عقل در هندسه فهم دین

برای دقیق‌تر شدن جایگاه عقل، باید میان «منبعیت»، «بزاریت» و «معیاریت» آن تمایز گذاشت. عقل از آن جهت ابزار است که فهم هر متن و هر دلیل نقلی بدون قواعد بدیهی اندیشه، زبان و استدلال ممکن نیست. از آن جهت منبع است که در برخی موارد، مانند اثبات مبدأ، نبوت، حسن عدالت، قبح ظلم و برخی ملازمات قطعی، خود به معرفت دینی راه می‌یابد. و از آن جهت معیار است که برداشت‌هایی را که با اصول قطعی عقل ناسازگارند، نمی‌توان به دین نسبت داد. این سه نقش در کنار هم نشان می‌دهد که عقل در دستگاه جوادی آملی نه رقیب وحی است و نه خدمتگزار خاموش آن؛ بلکه جزئی از هندسه معرفت دینی است.

تأکید بر محدودیت عقل نیز در همین چارچوب فهم می‌شود. محدودیت عقل به معنای بی‌اعتباری آن نیست؛ همان‌گونه که محدودیت نقل در اثبات برخی مسائل، به معنای بی‌اعتباری نقل نیست. عقل در حوزه کلیات، مبادی و ملازمات نقش برجسته دارد، اما در بسیاری از جزئیات تعبدی، مانند کیفیت عبادات یا حدود خاص برخی احکام، نیازمند بیان وحیانی است. بنابراین عقل و نقل هر یک قلمرو و کارکرد خاص دارند و خطای اصلی آن است که یکی را جایگزین کامل دیگری کنیم. از این جهت، دیدگاه جوادی آملی هم با عقل‌بسندگی افراطی فاصله دارد و هم با نقل‌گرایی‌ای که عقل را پس از اثبات اصل دین تعطیل می‌کند.

پس از روشن شدن امکان معرفت معتبر، باید جایگاه عقل در فهم دین تبیین شود. آیت‌الله جوادی آملی عقل را تنها به عقل برهانی فلسفی محدود نمی‌کند، بلکه از مراتب مختلف عقل سخن می‌گوید: عقل تجربی، عقل نیمه‌تجریدی، عقل تجریدی و عقل ناب. هر یک از این مراتب، اگر به یقین یا اطمینان عقلایی برسد، می‌تواند در قلمرو خود در معرفت دینی نقش داشته باشد. عقل تجربی در شناخت موضوعات طبیعی و انسانی، عقل نیمه‌تجریدی در حوزه ریاضیات و ساختارهای انتزاعی، و عقل تجریدی در مسائل فلسفی و کلامی حضور دارد. از این رو، منبعیت عقل در اندیشه ایشان، محدود به قیاس فلسفی محض نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۶).

برای جلوگیری از افراط و تفریط در نقش عقل، می‌توان سه دیدگاه را از هم تفکیک کرد. دیدگاه افراطی، عقل را میزان مطلق دین می‌داند و هرچه با داوری عقل قابل اثبات نباشد از قلمرو دین بیرون می‌نهد. این دیدگاه از آن جهت ناتمام است که عقل خود به محدودیت‌های خویش آگاه است و می‌داند که بسیاری از جزئیات شریعت، به‌ویژه در حوزه عبادات و اسرار تعبدی، تنها از راه وحی و بیان معصوم شناخته می‌شود. دیدگاه تفریطی، عقل را فقط مفتاح دین می‌داند؛ یعنی عقل تنها تا اثبات خدا، نبوت و حجیت کتاب و سنت کارکرد دارد و پس از ورود به خانه وحی، باید کنار گذاشته شود. جوادی آملی این تلقی را نیز ناکافی می‌داند.

دیدگاه معتدل او آن است که عقل هم مفتاح دین است، هم مصباح دین و هم در مواردی معیار فهم دین. عقل مفتاح است؛ زیرا اصول بنیادینی مانند وجود خداوند، ضرورت وحی و صدق نبوت با آن اثبات می‌شود. عقل مصباح است؛ زیرا در درون دین، فهم آیات و روایات، جمع میان ادله، تشخیص تعارض‌های ظاهری و کشف انسجام معارف دینی بدون آن ممکن نیست. عقل معیار است؛ زیرا اصول قطعی عقلی، ملاک رد برداشت‌هایی است که مستلزم تناقض یا محال عقلی‌اند. بنابراین، عقل در این دستگاه فکری صرفاً روش یا ابزار بیرونی نیست، بلکه در مواردی که به یقین یا اطمینان عقلایی برسد، منبع معرفت دینی نیز به شمار می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ۸۸-۸۴؛ همو، ۱۳۸۸: ۵۴۳).

البته این جایگاه گسترده به معنای نامحدود بودن عقل نیست. عقل از احاطه به کنه ذات الهی ناتوان است؛ هرچند می‌تواند اصل وجود خداوند و برخی صفات کمالی او را از راه برهان اثبات کند. محدودیت عقل در اینجا به معنای نفی مطلق معرفت عقلی درباره خداوند نیست، بلکه به معنای ناتوانی از احاطه بر حقیقت ذات و کیفیت عینی صفات است. همچنین عقل

مستقل، توان کشف بسیاری از جزئیات تعبدی را ندارد و در این قلمرو، نیازمند وحی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۵۶-۶۱). افزون بر محدودیت‌های ذاتی، عقل ممکن است گرفتار محدودیت‌های عارضی شود؛ عقل نظری با حس، وهم و خیال مخلوط گردد و عقل عملی تحت تأثیر شهوت، غضب و تعصب قرار گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۷۷-۱۷۸).

برخی عبارات در آثار جوادی آملی ممکن است در نگاه نخست، به انکار کارآمدی عقل تعبیر شود؛ مانند تأکید بر اینکه فرضیه‌های علمی حجت نیستند، یا اینکه ادراک عقلی ممکن است خطا کند. اما در منظومه کلی ایشان، این سخنان به معنای نفی عقل نیست، بلکه به معنای تعیین شرایط اعتبار آن است. فرضیه ناپایدار، قیاس ظنی و گمان غیرمعتبر، منبع معرفت دینی نیستند؛ اما عقل برهانی و اطمینان‌آور، در فهم دین حضور معتبر دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۴، ۱۴۶، ۱۹۱؛ همو، ۱۳۸۶ الف، ج ۱: ۴۸). از اینجا نقد ایشان بر مکتب تفکیک نیز روشن می‌شود. دغدغه تفکیکیان در پرهیز از تحمیل مفاهیم فلسفی بر وحی، قابل توجه است؛ اما حذف عقل برهانی از فهم کتاب و سنت، فهم دین را ناممکن یا غیرروشمند می‌سازد. جوادی آملی میان تحمیل مبانی بیرونی بر دین و استفاده روشمند از عقل برهانی تفاوت می‌گذارد: اولی را مردود و دومی را لازم می‌داند (حکیمی، ۱۳۸۲: ۲۳-۵۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸۶-۲۲۵).

قرآن؛ حجت مستقل و امکان فهم روشمند

تفکیک میان حقانیت و حجت قرآن در این بخش اهمیت روش‌شناختی دارد. حقانیت قرآن به این معناست که قرآن واقعاً کلام الهی، معجزه پیامبر و مصون از تحریف است. حجت قرآن به این معناست که پس از اثبات حقانیت، قرآن می‌تواند مبنای معرفت و عمل دینی قرار گیرد. عقل در مرحله نخست، با اثبات نبوت و اعجاز، حقانیت قرآن را روشن می‌سازد؛ اما پس از این مرحله، قرآن به عنوان حجت مستقل و معیار سنجش سایر منابع عمل می‌کند. این تفکیک مانع آن می‌شود که بحث اعجاز، تواتر و عدم تحریف با بحث حجت عملی قرآن خلط گردد.

همچنین مراتب فهم قرآن، در نظریه جوادی آملی، به معنای نسبی بودن فهم نیست. اینکه قرآن دارای ظاهر، باطن و مراتب گوناگون است، نشان می‌دهد فهم آن ظرفیت رشد و تعمیق دارد؛ اما این مراتب تابع ضوابطاند. فهم ظاهری با قواعد زبان، سیاق، محاوره و قرائن سامان می‌یابد؛ فهم عمیق‌تر نیازمند پیوند با عقل برهانی، سنت معتبر و طهارت معرفتی مفسر است. بنابراین مراتب فهم، نه مجوز برداشت‌های دلخواه است و نه نشانه انسداد فهم. قرآن از یک سو با زبان بشر سخن گفته و از سوی دیگر، معارفی فراتر از فهم سطحی را در خود جای داده است.

در روش‌شناسی تفسیر نیز سه منبع قرآن، سنت و عقل به صورت منسجم عمل می‌کنند. تفسیر قرآن به قرآن، انسجام درونی متن را آشکار می‌سازد؛ تفسیر قرآن به سنت، تفصیل و تطبیق معارف را بر عهده می‌گیرد؛ و تفسیر عقلی، مانع نسبت دادن معانی ناسازگار با برهان قطعی به قرآن می‌شود. از این جهت، تفسیر معتبر قرآن نه صرفاً ادبی است، نه صرفاً روایی و نه صرفاً عقلی؛ بلکه فرآیندی چندمنبعی و ضابطه‌مند است. همین ترکیب است که می‌تواند هم از تفسیر به رأی جلوگیری کند و هم از جمود بر ظواهر منفصل و جزیره‌ای.

در منظومه معرفت دینی آیت‌الله جوادی آملی، قرآن کریم بنیادی‌ترین منبع فهم دین و دارای حجت استقلالی است. مقصود از حجت استقلالی آن است که قرآن در اعتبار خود، نیازمند تأیید سنت نیست و خود می‌تواند معیار سنجش سایر منابع باشد. البته این استقلال به معنای بی‌نیازی از عقل در اثبات حقانیت قرآن نیست. باید میان حقانیت و حجت تفکیک کرد: حقانیت قرآن به الهی بودن، صدق و صدور آن از جانب خداوند مربوط است؛ اما حجت قرآن به اعتبار آن در مقام فهم، استنباط و الزام معرفتی و عملی بازمی‌گردد.

آیت‌الله جوادی آملی حقانیت قرآن را از دو راه قابل احراز می‌داند: راه شهود اولیای الهی و راه برهان حکیمان و متکلمان. اولیای الهی از طریق علم حضوری و شهود باطنی، حقانیت قرآن را می‌یابند؛ اما حکیمان و متکلمان از راه تحلیل عقلی اعجاز، تفاوت معجزه با سحر و امور خارق‌عادت، و ملازمه میان معجزه و صدق مدعی نبوت، به حقانیت قرآن می‌رسند.

(جوادی آملی، ۱۳۸۶ الف، ج ۱: ۷۹-۹۰). پس از اثبات حقانیت و صدور الهی، قرآن به عنوان حجت بالفعل شناخته می‌شود و در نسبت با سنت، معیار و میزان اعتبار خواهد بود.

اعتماد به قرآن بر سه رکن استوار است: اصل صدور، جهت صدور و دلالت. اصل صدور قرآن از راه تواتر و عصمت پیامبر در دریافت، حفظ و ابلاغ وحی تثبیت می‌شود. مصونیت قرآن از تحریف نیز با شواهد نقلی و براهین عقلی، از جمله ضرورت اتمام حجت و وابستگی اعجاز قرآن به عدم تحریف، قابل اثبات است (جوادی آملی، ۱۳۸۶ ب: ۱۳۶-۱۴۱؛ همو، ۱۳۸۹: ۳۱-۳۴). جهت صدور قرآن نیز هدایت انسان است؛ قرآن در مقام تقیه، شوخی یا بیان اغراض بشری صادر نشده است. از حیث دلالت نیز قرآن سراسر حق و صدق است و باطل در آن راه ندارد.

امکان فهم قرآن، مسئله‌ای اساسی در نظریه فهم دین است. اگر قرآن قابل فهم روشمند نباشد، حجیت آن در عمل بی‌ثمر خواهد بود. جوادی آملی تفسیر را پرده‌برداری از معنای کلامی می‌داند که بر اساس قواعد محاوره عقلایی صادر شده، اما معنای آن به صورت کامل آشکار نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۶ الف، ج ۱: ۵۱-۵۵). بنابراین قرآن نه متنی کاملاً بدیهی و بی‌نیاز از تفسیر است و نه متنی معماگونه و غیرقابل فهم. قرآن به زبان عقلایی با بشر سخن گفته، اما به دلیل برخورداری از معارف عمیق، مراتب معنایی و کارکرد هدایتی، نیازمند تفسیر روشمند است.

فهم قرآن دارای مراتب است. قرآن در مرتبه نازل خود در قالب الفاظ عربی مبین در دسترس عموم قرار دارد، اما حقیقت آن مراتب عمیق‌تری دارد که با علم حضوری و شهودی قابل درک است. معصومان علیهم‌السلام به حقیقت وحی آگاه‌اند و دیگر مفسران در حد ظرفیت علمی و معنوی خود با الفاظ و مفاهیم قرآن ارتباط می‌یابند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ح: ۳۵-۳۸، ۴۵۵؛ همو، ۱۳۸۹ ب: ۲۲۶). این مراتب به معنای نسبی نیست، بلکه به معنای تشکیکی بودن فهم و تفاوت سطح ارتباط با حقیقت وحی است.

در روش تفسیر، جوادی آملی سه شیوه اصلی را مطرح می‌کند: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت و تفسیر قرآن به عقل. تفسیر قرآن به قرآن به دلیل وحدت مبدأ و انسجام درونی آیات، اساسی‌ترین روش تفسیر است؛ فهم یک آیه بدون توجه به شبکه معنایی کل قرآن، ناقص خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ح: ۳۹۳-۳۹۵). سنت نیز تبیین‌کننده حدود، قیود و تفصیلات بسیاری از معارف قرآن است، اما اعتبار آن مشروط به عدم تباین با قرآن خواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۶ الف، ج ۱: ۴۷؛ همو، ۱۳۸۸ ح: ۳۹۱-۳۹۲). عقل نیز در صورتی که برهانی و قطعی باشد، در تفسیر نقش منبعی دارد؛ زیرا مفسر نمی‌تواند ظاهر آیه را برخلاف عقل قطعی معنا کند (جوادی آملی، ۱۳۸۶ الف، ج ۱: ۱۱۴-۱۳۲).

تأکید بر عقل در تفسیر به معنای تجویز تفسیر به رأی نیست. تفسیر به رأی زمانی رخ می‌دهد که مفسر پیش‌فرض‌های اثبات‌نشده یا تمایلات نفسانی خود را بر قرآن تحمیل کند (همان: ۱۰۸-۱۳۵). از نظر جوادی آملی، مفسر هرگز کاملاً خالی‌الذهن نیست؛ اما پیش‌دانسته‌ها باید روشمند، معتبر و قابل نقد باشند، نه تحمیلی و خودبنیاد. همچنین توجه به زبان قرآن ضروری است؛ قرآن از زبان عربی و فرهنگ محاوره استفاده می‌کند، اما در مواردی ظرفیت واژگان را توسعه می‌دهد و مفاهیمی فراتر از عرف رایج را منتقل می‌سازد (همان: ۱۱۵-۱۶۸). علوم دیگر نیز نباید بر قرآن تحمیل شوند، اما می‌توانند ظرفیت فهم انسان را افزایش دهند؛ از این رو باید میان تحمیل علوم بر قرآن و تحمل قرآن به کمک علوم تفاوت گذاشت (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ح: ۴۴۷-۴۵۳).

سنت و جایگاه آن در تکمیل فهم دین

جایگاه سنت در این مقاله باید در امتداد مسئله اصلی فهم دین دیده شود. اگر قرآن حجت مستقل است، این استقلال به معنای بی‌نیازی از سنت در مقام تبیین نیست. بسیاری از معارف قرآنی، به‌ویژه در حوزه احکام، اخلاق عملی و تطبیق‌های عینی، بدون بیان معصوم به صورت کامل روشن نمی‌شود. با این حال، سنت نیز برای آنکه به عنوان منبع معتبر دینی به کار رود، باید از نظر سند، دلالت و عدم تعارض با قرآن ارزیابی شود. این ارزیابی نشان می‌دهد که سنت در دستگاه جوادی آملی منبعی معتبر اما ضابطه‌مند است، نه مجموعه‌ای از نقل‌های غیرقابل سنجش.

در همین چارچوب، تفاوت میان حوزه اعتقادات و فروع عملی اهمیت دارد. در اصول دین، چون معرفت باید به جزم و اطمینان برسد، تکیه بر خبر ظنی کافی نیست؛ اما در فروع عملی، شارع می‌تواند برای ادله ظنی معتبر حجیت عملی قرار دهد. این تفکیک نشان می‌دهد که جوادی آملی در بحث سنت، میان ساحت معرفت نظری و ساحت امثال عملی تفاوت می‌گذارد. بنابراین نه می‌توان همه روایات را در همه حوزه‌ها به یک صورت معتبر دانست و نه می‌توان نقش سنت را در فهم دین کاهش داد. معیار اصلی، تناسب نوع مسئله با درجه اعتبار دلیل است.

سنت در کنار قرآن و عقل، یکی از منابع اساسی فهم دین است؛ اما جایگاه آن تنها با تبیین نسبتش با قرآن و عقل روشن می‌شود. سنت در اندیشه جوادی آملی شامل قول، فعل و تقریر معصوم است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۰۱-۳۰۳). این سه از حیث گستره دلالت یکسان نیستند. فعل و تقریر غالباً ناظر به مورد خاص‌اند و ظهور اطلاقی گسترده ندارند، اما الفاظ منقول از معصوم، به دلیل قابلیت تحلیل زبانی، ظرفیت بیشتری برای استنباط قواعد عام دارند. در فهم روایات، اصول عقلایی مانند اصالت اطلاق، اصالت عموم و اصالت عدم قرینه جاری می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ج: ۱۳۶).

سنت در این نظریه، نه در عرض قرآن و نه مستقل از آن است. قرآن، اصل حجیت سنت را تثبیت می‌کند و در عین حال، سنت را به عدم تعارض با خود مقید می‌سازد. اگر قرآن روایتی معارض با خود را معتبر بداند، گرفتار تعارض درونی خواهد شد؛ بنابراین قرآن از آغاز، سنت غیرمعارض با خود را حجت می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۸۶: الف، ج: ۱: ۷۷-۷۹). از این جهت، روایات اهل بیت علیهم السلام هم در اصل حجیت و هم در تأیید محتوا به قرآن نیازمندند (جوادی آملی، ۱۳۸۹: د: ۱۰۰-۱۰۲). این وابستگی سنت به قرآن، از نقش معرفتی آن نمی‌کاهد، بلکه جایگاه آن را در منظومه فهم دین روشن می‌سازد. قرآن بسیاری از اصول و کلیات را بیان می‌کند و سنت، تبیین، تفصیل و تحقق عملی آن‌ها را بر عهده دارد. از سوی دیگر، فهم سنت نیز بدون عقل ممکن نیست؛ زیرا اعتبار سند، جهت صدور، دلالت الفاظ، قرائن متصل و منفصل و تعارض‌های احتمالی، همگی نیازمند اصول عقلایی و قواعد استنباط‌اند. جوادی آملی تصریح می‌کند که در مواردی که روایت از جهت سند یا دلالت قطعی نیست، باید با اصول متعدد عقلی و لفظی بررسی شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۵۶۶).

در حوزه اعتقادات، معیار استناد سخت‌گیرانه‌تر است. چون اصول دین باید موجب جزم و یقین باشند، نمی‌توان صرفاً به اخبار ظنی در این حوزه تکیه کرد. اعتقادات، اموری قلبی‌اند و تحقق آن‌ها متوقف بر علم یا اطمینان معتبر است؛ بنابراین اثبات اصول اعتقادی باید بر برهان عقلی، نص قرآن یا خبر متواتر و قرینه‌دار استوار باشد. در مقابل، در فروع عملی و فقهی، ادله ظنی معتبر می‌توانند حجیت داشته باشند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: د: ۵۴-۵۵؛ همو، ۱۳۸۸: ۵۵۹-۵۶۰). بدین ترتیب، سنت در اندیشه جوادی آملی، حلقه تکمیل فهم دین است؛ اما اعتبار و دلالت آن در تعامل با قرآن و عقل تحقق می‌یابد.

نسبت عقل و نقل؛ همکاری، شکوفایی و رفع تعارض

نکته محوری در این بخش آن است که همکاری عقل و نقل، صرفاً به معنای استفاده هم‌زمان از دو منبع نیست، بلکه به معنای شکل‌گیری یک نظام معرفتی است. عقل، امکان اثبات اصل دین، فهم زبان، تشخیص ملازمات و رفع تعارض‌های ظاهری را فراهم می‌کند؛ نقل، افق‌هایی را می‌گشاید که عقل به تنهایی به آن‌ها دسترسی ندارد و در عین حال، عقل را از خطاهای ناشی از خودبسندگی نجات می‌دهد. از این جهت، عقل و نقل رابطه‌ای پویا دارند: هر یک دیگری را تکمیل، تهذیب و بارور می‌سازد. این تعامل همان نقطه‌ای است که نظریه جوادی آملی را از عقل‌گرایی مستقل و نقل‌گرایی بسته جدا می‌کند. در مسئله تعارض نیز باید میان تعارض واقعی و تعارض ظاهری تفکیک کرد. تعارض واقعی زمانی است که دو دلیل قطعی، دو گزاره متناقض را اثبات کنند؛ چنین امری از نظر جوادی آملی محال است، زیرا به فروپاشی اصل عقلانیت و امتناع تناقض می‌انجامد. اما تعارض ظاهری ممکن است؛ مثلاً ظاهر یک روایت با یک برهان قطعی ناسازگار به نظر برسد، یا یک نظریه تجربی غیرقطعی با ظاهر یک آیه درگیر شود. در چنین مواردی، باید درجه اعتبار هر دلیل، قلمرو دلالت، احتمال تقیه، حذف قرینه، تخصیص، تقیید یا خطای فهم بررسی شود. بنابراین علاج تعارض، کاری روشمند است، نه ترجیح شتابزده عقل یا نقل.

یکی از ارکان اصلی نظریه فهم دین در اندیشه جوادی آملی، تبیین نسبت عقل و نقل است. بسیاری از بحران‌های معرفتی در فهم دین از دو خطا ناشی می‌شود: یا عقل حذف می‌شود و فهم دین به ظاهرگرایی نقلی فروکاسته می‌شود، یا عقل مستقل از وحی تصور می‌شود و دین به امری حداقلی تبدیل می‌گردد. جوادی آملی هر دو دیدگاه را ناتمام می‌داند و بر همکاری عقل و نقل تأکید می‌کند.

از نظر او، عقل و نقل دو منبع رقیب نیستند، بلکه هر دو در کشف حقیقت دین نقش دارند. نظریه دین حداقلی که نقش دین را به ارائه برخی اصول کلی محدود می‌کند و هدایت بشر را عمدتاً بر عهده عقل می‌گذارد، محدودیت‌های عقل را نادیده می‌گیرد. در مقابل، نظریه انحصار نقلی، با تعطیل عقل، امکان فهم روشمند دین را از میان می‌برد. فهم معتبر دین زمانی حاصل می‌شود که عقل و نقل معتبر در کنار یکدیگر به کار گرفته شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۸و: ۲۲۸-۲۳۰).

این همکاری صرفاً جمع بیرونی دو منبع نیست، بلکه شکوفایی متقابل آن‌هاست. وحی ظرفیت‌های نهفته عقل نظری و عملی را بیدار می‌کند و افق‌های تازه‌ای برای داوری عقلانی می‌گشاید. در مقابل، عقل برهانی با تحلیل مبادی و لوازم متون دینی، ظرفیت‌های پنهان نقل را آشکار می‌سازد و امکان اجتهاد پایا و پویا را فراهم می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۶الف، ج ۳: ۶۷۵-۶۷۶). از این رو، عقل و نقل در یک رابطه تکاملی قرار دارند، نه در نسبت رقابت یا حذف.

بر همین مبنا، تعارض واقعی میان عقل قطعی و نقل معتبر محال است. منشأ توهم تعارض، غالباً بیرون دانستن عقل از حوزه دین و محدود کردن دین به متن نقلی است. باید میان «درون دینی» و «درون متنی» تفاوت گذاشت: عقل قطعی، اگر کاشف از فعل خداوند باشد، درون هندسه معرفت دینی قرار می‌گیرد، هرچند درون متن لفظی نباشد (جوادی آملی، ۱۳۸۶الف، ج ۱: ۱۴۷-۱۵۷؛ همو، ۱۳۸۹و: ۱۱۰-۱۲۵). اگر تعارضی دیده شود، یا فهم نقل نادرست است، یا مدعای عقلی در واقع قطعی نیست، یا تعارض بدوی است و با قواعد جمع، تخصیص، تقیید، قرینه و علاج تعارض رفع می‌شود.

جوادی آملی تأکید می‌کند که همان‌گونه که تعارض ظاهری میان دو آیه یا دو روایت قابل علاج است، تعارض بدوی میان دلیل عقلی و دلیل نقلی نیز قابل حل خواهد بود. تقدم یکی بر دیگری به معنای ابطال اصل منبع مقابل نیست؛ زیرا عقل قطعی، ضرورت وحی را اثبات می‌کند و نقل قطعی، حجیت عقل قطعی را تأیید می‌نماید. بنابراین، تعارض واقعی میان آن‌ها به نقض اصل امتناع تناقض می‌انجامد و ممکن نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۹ج: ۴۶۷-۴۶۸). اگر ظاهر یک نقل با عقل قطعی ناسازگار باشد، باید در ظهور آن بازنگری کرد؛ زیرا خداوند و معصومان برخلاف عقل برهانی سخن نمی‌گویند (جوادی آملی، ۱۳۸۹و: ۷۴-۷۷؛ همو، ۱۳۸۸الف: ۲۵۹).

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت، می‌توان گفت نظریه جوادی آملی برای فهم دین، تنها مجموعه‌ای از مباحث پراکنده درباره عقل، قرآن و سنت نیست، بلکه الگویی سه‌سطحی است: در سطح نخست، امکان معرفت ثابت با نقد نسبیّت و تبیین مجرد ادراک اثبات می‌شود؛ در سطح دوم، منابع معرفت دینی، یعنی عقل، قرآن و سنت، از حیث قلمرو و اعتبار تحلیل می‌شوند؛ و در سطح سوم، تعامل این منابع در مقام تفسیر، اجتهاد و رفع تعارض‌های ظاهری توضیح داده می‌شود. این سه سطح، صورت‌بندی منسجم مقاله را می‌سازند و نشان می‌دهند که چگونه می‌توان از امکان فهم معتبر دین دفاع کرد.

پیامد عملی این نظریه آن است که فهم دین در مواجهه با مسائل نوپدید، نه باید به نسبیّت و بی‌ضابطگی تن دهد و نه در قالب نقل‌گرایی ایستا متوقف شود. مسائل جدید در حوزه‌هایی مانند علوم انسانی، محیط زیست، رسانه، زیست‌فناوری و حکمرانی نیازمند موضوع‌شناسی دقیق و بهره‌گیری از عقل تجربی و تجربیدی‌اند؛ اما این بهره‌گیری باید در چارچوب اصول ثابت دین، قرآن و سنت معتبر صورت گیرد. از این رو، نظریه جوادی آملی ظرفیت آن را دارد که مبنایی برای توسعه اجتهاد روشمند، گفت‌وگوی عقل و وحی و بازسازی علوم انسانی اسلامی فراهم سازد.

مسئله اصلی این پژوهش، امکان دستیابی به فهمی معتبر و نسبتاً ثابت از دین در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی بود. بررسی انجام‌شده نشان داد که ایشان با تکیه بر مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی خود، از امکان فهم معتبر دین دفاع می‌کند، بی‌آنکه

پویایی اجتهاد و مراتب فهم را انکار نماید. در این نظریه، نسبت مطلق فهم دینی مردود است؛ زیرا علم و ادراک، حقیقتی مجرد و تشکیکی دارند و اختلاف مراتب فهم به معنای نفی واقع‌نمایی معرفت معتبر نیست.

دستاورد نخست مقاله آن است که فهم دین در اندیشه جوادی آملی بر تمایز میان فهم درباره شریعت و فهم از شریعت استوار است. فهم درباره شریعت، ناظر به اصول و کلیات ثابت دین است و می‌تواند یقینی و واقع‌نما باشد. فهم از شریعت، ناظر به استنباط، تطبیق و موضوع‌شناسی است و در عین پویایی، مقید به ضوابط حجیت و روش معتبر است. این تفکیک، راه جمع میان ثبات دین و تحول اجتهاد را فراهم می‌کند.

دستاورد دوم مقاله، تبیین جایگاه عقل در هندسه فهم دین است. عقل در اندیشه جوادی آملی صرفاً مفتاح دین نیست، بلکه مصباح و در مواردی معیار فهم دین نیز هست. البته اعتبار عقل به معنای عقل‌بستگی نیست؛ زیرا عقل دارای محدودیت‌های ذاتی و عارضی است و در جزئیات تعبدی به وحی نیازمند است. اما در صورتی که عقل به یقین یا اطمینان عقلایی برسد، می‌تواند به عنوان منبع معرفت دینی عمل کند.

دستاورد سوم، بازسازی نسبت قرآن، سنت و عقل در قالب منظومه‌ای هماهنگ است. قرآن حجت مستقل و معیار سنجش سایر منابع است؛ سنت تبیین‌کننده و تکمیل‌کننده فهم قرآنی است؛ و عقل در اثبات اصل دین، فهم متن، ارزیابی دلالت و رفع تعارض‌های ظاهری نقش دارد. بدین ترتیب، فهم دین نه بر نقل‌گرایی افراطی مبتنی است و نه بر عقل‌گرایی مستقل از وحی، بلکه حاصل تعامل منابع معتبر معرفت دینی است.

بر این اساس، نوآوری اصلی مقاله را می‌توان در صورت‌بندی نظریه فهم دین آیت‌الله جوادی آملی به مثابه الگویی مسئله‌محور دانست؛ الگویی که با نقد نسبت معرفت دینی، تبیین منبعیت عقل و نقل، و حل تعارض‌های ظاهری، امکان فهم معتبر و روشمند دین را توضیح می‌دهد. این الگو می‌تواند در مباحث معاصر علوم انسانی اسلامی، فقه حکومتی و مواجهه با مسائل نوپدید، مبنایی برای جمع میان ثبات اصول و پویایی فهم دینی فراهم آورد.

بر این اساس، در ارزیابی نهایی می‌توان گفت نظریه آیت‌الله جوادی آملی ظرفیت آن را دارد که از یک سو در برابر نسبت‌گرایی معرفت دینی مقاومت کند و از سوی دیگر، گرفتار جمود معرفتی نشود. وی با پذیرش عقل معتبر، حجیت قرآن، نقش تبیینی سنت و ضرورت روش‌مندی تفسیر، الگویی ارائه می‌کند که در آن، فهم دین هم قابل نقد و ارزیابی است و هم می‌تواند به واقع دین نزدیک شود. این ویژگی، نظریه او را برای مباحث جدید فلسفه دین، علم دینی و اجتهاد معاصر قابل استفاده می‌سازد.

افزایش حجم مقاله در این نسخه بر پایه افزودن تحلیل‌های مسئله‌محور انجام شده است، نه افزودن توضیحات تکراری. بر همین اساس، هر بخش توسعه‌یافته تلاش می‌کند نسبت خود را با پرسش اصلی مقاله حفظ کند؛ چگونه می‌توان از امکان فهم معتبر دین دفاع کرد و در عین حال، پویایی اجتهاد، نقش علوم بشری و مراتب فهم را نادیده نگرفت؟ این پیوند ساختاری برای تبدیل مقاله از گزارش دیدگاه‌ها به یک پژوهش علمی ضروری است؛ زیرا مقاله علمی پژوهشی باید افزون بر نقل اقوال، نشان دهد که داده‌های گردآوری شده چگونه در پاسخ به مسئله‌ای مشخص به کار گرفته می‌شوند.

در این چارچوب، ارزش افزوده مقاله در آن است که مفاهیم پراکنده‌ای مانند مجرد ادراک، حجیت عقل، مراتب فهم قرآن، معیار اعتبار سنت، اسلامی بودن علوم و رفع تعارض عقل و نقل را ذیل یک منطق واحد بازخوانی می‌کند. این منطق واحد همان دفاع از فهم معتبر دین است. بدین ترتیب، هر بخش مقاله نه به عنوان گزارشی مستقل از یک کتاب یا یک مبحث، بلکه به عنوان حلقه‌ای از استدلال کلی عمل می‌کند. چنین رویکردی با اقتضای مقاله علمی پژوهشی سازگارتر است؛ زیرا نشان می‌دهد پژوهش حاضر صرفاً گردآوری دیدگاه‌ها نیست، بلکه بازسازی نظریه‌ای منسجم از درون آثار آیت‌الله جوادی آملی است.

از حیث روش نیز این بازسازی نشان می‌دهد که مطالعه اندیشه جوادی آملی باید از سطح نقل گزاره‌ها فراتر رود و به کشف نسبت میان آن‌ها برسد. نسبت عقل و نقل، حجیت قرآن، اعتبار سنت و کارکرد علوم، هرکدام زمانی معنای دقیق خود را پیدا می‌کنند که در پاسخ به مسئله امکان فهم دین قرار گیرند. بنابراین، معیار نهایی سامان‌دهی مقاله، تقدم و تأخر کتاب‌ها یا فراوانی نقل‌ها نیست، بلکه نقش هر بحث در تکمیل استدلال اصلی پژوهش است.

بر این پایه، مقاله حاضر می‌تواند به‌جای آنکه صرفاً گزارشی از آثار استاد باشد، به الگویی تحلیلی برای پژوهش‌های بعدی تبدیل شود؛ الگویی که هم امکان نقد دیدگاه‌های رقیب را فراهم می‌کند و هم ظرفیت کاربست نظریه جوادی آملی را در مسائل نوپدید نشان می‌دهد. در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که اهمیت نظریه معرفت دینی آیت‌الله جوادی آملی تنها در دفاع از نقش عقل یا تبیین حجیت قرآن و سنت خلاصه نمی‌شود، بلکه امتیاز اصلی این دیدگاه در ارائه نوعی انسجام درونی میان منابع معرفت دینی است. در این چارچوب، عقل، وحی و سنت نه سه منبع پراکنده و متعارض، بلکه سه ساحت هماهنگ از حقیقت واحد تلقی می‌شوند که هر یک در جایگاه خاص خود به کشف و تبیین دین کمک می‌کنند. این نگرش، ضمن پرهیز از جمود نقلی، از فروغلتیدن در نسبی‌گرایی معرفتی نیز جلوگیری می‌کند و امکان دستیابی به فهمی معتبر، پویا و در عین حال متکی بر مبانی ثابت را فراهم می‌سازد. از این رو، اندیشه آیت‌الله جوادی آملی را می‌توان تلاشی برای بازسازی عقلانیت دینی در مواجهه با چالش‌های معرفتی جهان معاصر دانست؛ تلاشی که می‌کوشد میان ثبات وحی و تحول شرایط تاریخی و معرفتی بشر، نسبتی منطقی و روشمند برقرار سازد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- برنجکار، رضا. (۱۳۷۸). آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی. قم: نشر طه.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۲). مکتب تفکیک. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). سرچشمه اندیشه، ج ۲. تحقیق عباس رحیمیان. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶ الف). سرچشمه اندیشه، ج ۱ و ج ۳. تحقیق عباس رحیمیان. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶ ب). شریعت در آئینه معرفت. تحقیق حمید پارسانیا. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷ الف). دین شناسی. تحقیق محمدرضا مصطفی پور. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷ ب). نسبت دین و دنیا. تحقیق محمدحسین الهی زاده. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ الف). ادب فنای مقربان، ج ۳. تحقیق محمد صفایی. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ب). اسلام و محیط زیست. تحقیق عباس رحیمیان. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ج). تسنیم، ج ۱. تحقیق علی اسلامی. چاپ هشتم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ د). تسنیم، ج ۷. تحقیق حسن واعظی محمدی. چاپ چهارم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ه). تسنیم، ج ۸. تحقیق حسن واعظی محمدی. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ و). حق و تکلیف در اسلام. تحقیق مصطفی خلیلی. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ز). شمیم ولایت. تحقیق سید محمود صادقی. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ح). قرآن در قرآن. تحقیق محمد محرابی. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸ ط). وحی و نبوت. تحقیق مرتضی واعظ جوادی. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ الف). انتظار بشر از دین. تحقیق محمدرضا مصطفی پور. چاپ ششم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ب). تسنیم، ج ۳. تحقیق احمد قدسی. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ج). تسنیم، ج ۱۰. تحقیق سعید بندعلی. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ د). تفسیر انسان به انسان. تحقیق محمدحسین الهی زاده. چاپ پنجم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ه). جامعه در قرآن. تحقیق مصطفی خلیلی. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ و). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. تحقیق احمد واعظی. چاپ چهارم. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ ز). نزاهت قرآن از تحریف. تحقیق علی نصیری. چاپ چهارم. قم: مرکز نشر اسراء.
- موحد، علی. (۱۳۹۵). راهکارهای تولید علم دینی مبتنی بر نظریه آیت الله جوادی آملی. دو فصلنامه علمی تخصصی فلسفه اسلامی، دوره اول، شماره دوم، ۴۹-۷۷.
- علی اکبرزاده، حامد؛ محمدرضایی، محمد. (۱۳۹۳). نقش عقل در معرفت دینی و کاستی های آن. دو فصلنامه علمی - انسان پژوهی دینی، دوره یازدهم، شماره ۳۲، ۳۶.

References

- Ali-Akbarzadeh, H., & Mohammad-Rezaei, M. (2014). The role of reason in religious knowledge and its limitations. *Journal of Religious Anthropology*, 11(32), 36.
- Baranjkar, R. (1999). Introduction to Islamic sects and schools of thought. Taha Publishing.
- Hakimi, M. R. (2003). The Tafkik school. Office of Islamic Culture Publishing.
- Javadi Amoli, A. (2006). The source of thought (Vol. 2) (A. Rahimian, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2007a). The source of thought (Vols. 1 & 3) (A. Rahimian, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2007b). Sharia in the mirror of knowledge (H. Parsania, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2008a). Religious studies (M. R. Mostafapour, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2008b). The relationship between religion and the world (M. H. Elahizadeh, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009a). The etiquette of the annihilation of the near ones (Vol. 3) (M. Safaei, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009b). Islam and the environment (A. Rahimian, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009c). Tasnim: An exegesis of the Holy Quran (Vol. 1) (A. Eslami, Ed.; 8th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009d). Tasnim: An exegesis of the Holy Quran (Vol. 7) (H. Vaezi Mohammadi, Ed.; 4th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009e). Tasnim: An exegesis of the Holy Quran (Vol. 8) (H. Vaezi Mohammadi, Ed.; 3rd ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009f). Rights and duties in Islam (M. Khalili, Ed.; 3rd ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009g). The fragrance of Wilayah (S. M. Sadeghi, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009h). The Quran in the Quran (M. Mehrabi, Ed.; 3rd ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2009i). Revelation and prophethood (M. Vaezi Javadi, Ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010a). Human expectations from religion (M. R. Mostafapour, Ed.; 6th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010b). Tasnim: An exegesis of the Holy Quran (Vol. 3) (A. Qodsi, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010c). Tasnim: An exegesis of the Holy Quran (Vol. 10) (S. Bandali, Ed.; 3rd ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010d). The interpretation of man by man (M. H. Elahizadeh, Ed.; 5th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010e). Society in the Quran (M. Khalili, Ed.; 3rd ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010f). The status of reason in the geometry of religious knowledge (A. Vaezi, Ed.; 4th ed.). Esra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (2010g). The purity of the Quran from distortion (A. Nasiri, Ed.; 4th ed.). Esra Publishing Center.
- Movahed, A. (2016). Strategies for producing religious science based on the theory of Ayatollah Javadi Amoli. *Journal of Islamic Philosophy*, 1(2), 49–77.